

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

"ומעייל גמלא בקופא דמחטא" – מקורות נוספים

בדברים שלהלן יש משום השלמה לנכתב במאמרה של ברכה פישלר "מאימתי משמש 'קוף' (של מחט) בעברית החדשה?", לשוננו לעם מז' (התשנ"ו) ד, עמ' 155–164 (להלן: פישלר) ולמילואיו של שמואל אשכנזי, "מעיילין פילא בקופא דמחטא – מקורות נוספים", שם, מח' (התשנ"ז) ב, עמ' 86 (להלן: אשכנזי). בעיונם נדון הפתגם מן הברית החדשה, בתרגומים מן המאה התשע־עשרה, מעשה ידיהם של פרנץ דליץ' ויצחק זלקינסון: "נקל לגמל לעבר (כי יעבר גמל) בעד / דרך / בנקב / בחור המחט מבוא עשיר אל מלכות האלהים" (מתי יט, 24; מרקוס י, 25), ומספֶּר פרדס רמונים (סביונטה שי"ד) לר' שם־טוב אבן־שפרוט: "יותר קל שיכנס הפיל בעין המחט משיזכה העשיר לגן עדן".

על הללו יש מקום להוסיף כזאת:

1. פיל ונקב המחט אצל רש"י

את "נקב המחט" הביאה פישלר רק על פי נוסח הפתגם שבתרגומי הברית החדשה, ומן הראוי להזכיר את דברי רש"י לבבלי, בבא מציעא לח ע"ב, ד"ה "דמעילין פילא כו'": "כמבקש להכניס פיל שהוא חיה גדולה בנקב מחט".

2. אגב הגמל הפורח

אצל יוס־טוב לוינסקי במאמרו "הגמל הפורח ביריד המזרח (שיחה פולקלורית)" (יָד־עָם, ח/26 [תשרי תשכ"ג], עמ' 11–14) מראה מקום שלישי מן הברית החדשה, והוא מלוקאס יח, 25, ובנוסח הפתגם שהביא – "קוף המחט", הנשען על לשון הבללי "קופא דמחטא" (ברכות נח ע"ב; בבא מציעא לח ע"ב), וכך כתב (שם, עמ' 11): "משלו משל נקל לגמל לעבור דרך קוף המחט מבוא עשיר אל מלכות שמיים (מתי י"ט, כ"ד; לוקאס י"ח, כ"ה)".¹ ובשולי הדברים העיר: "יש אומרים שבכתבי היד העתיקים של הברית

1. במהדורת הברית החדשה, אוקלהומה 1961, שגם היא בתרגומו של פרנץ דליץ', הן במרקוס י, 25 הן בלוקאס יח, 25, הלשון הוא: "בתוך נקב המחט" (ושם, במתי יט, 24: "דרך נקב המחט").

החדשה היה כתוב 'קאמילוס' ביוונית – חבל, והמימרה היא: 'קל להעביר חבל דרך קוף המחט מבוא עשיר אל מלכות שמייס'. אולם המתרגמים טעו וקראו 'קאמאָלוס' – גמל. "עכ"ל.

ה"חֲבֵל" הזה היה בו כדי להזכירני את ה"חֲדָק" בעיבוד הפתגם התלמודי שאצל המשורר והמספר צבי רודניק-ארד: "לְכָתֵב. הַגִּיד: לְעֵל / חֲדָקוּ שֶׁל פִּיל בְּקֶף הַמַּחַט. / וּבְפוֹנֵר שׁוֹב לְטִיל, / וּלְכָרֶסֶס שׁוֹלֵי מְטַפַּחַת." (יוֹמָן בְּאֶפֶר, מרחביה-תל-אביב 1946, "המתים", עמ' 82).

3. בקוראן

ממאמרו המרתק של עבד אלרחמן מרעי "נוכחות התרבות הערבית בס' תחכמוני לאלחריזי"², אנו לומדים שהפתגם הנזכר מצוי גם בקוראן (שפסוקים רבים בו מושפעים מן המקרא, ממדרשי חז"ל ומן הברית החדשה): *وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ* (סורה 7 [الأعراف], 40). ואביא את הדברים בלבושם העברי (על פי סדר הופעתם בדפוס):

א. בתרגומו של רקנדורף³ (עמ' 86–87): "ולא יבאו אל גן העדן עד בא גמל מתוך נקב המחט". גם תרגומו של רקנדורף – כתרגומיהם של דליץ' וזלקינסון – הוא מן המאה התשע-עשרה, והעיר רקנדורף על הימצאות הפתגם הזה בתלמוד ובברית החדשה (ובלשונו): "כי ישו אמר על עשיר כילי: נוח להכניס גמל בנקב המחט מהביא עשיר כזה אל גן העדן" [שם, הערה 1]. ויושם נא אל לב: רקנדורף מתרגם **מתוך**.

ב. בתרגומו של ריבלין⁴ (עמ' 150): "וְלֹא יָבֹאוּ בְּגֵן הָעֵדֶן, עַד אִם יָבֹא הַגָּמֶל אֶל חֲרִיר הַמַּחַט". תרגומו של ריבלין מוסיף על החלופות שבפתגם – קוף, נקב, חור, עין – לשון חמישי: חֲרִיר (פישלר, עמ' 156, הביאה **חריר**, "שלא בזיקה לפתגם", והוא בלשונו של הזו, משנת תר"ץ). והשווה הלשון בסורית כפי שהיא בפשיטתא, כגון מתי יט, 24: "דדליל (=שקל) הו לגמלא למעל בחרורא דמחטא"⁵.

תרגומיהם המוקדמים של רקנדורף (תרי"ז) וריבלין (תרצ"ו) עדיין הם מרוחקים מלשונו של הפתגם התלמודי: באחד "נקב המחט" – הן בלשון הקוראן הן בלשון הברית החדשה, ובאחר – "חריר המחט". לעומתם,

2. בין עבר לערב, ב, ערכו "י טובי ו"י אבישור, תל-אביב תשס"א, עמ' 109–121 (להלן: מרעי).

3. צבי חיים רעקענדארף, אלקוראן או המקרא, לפסיא תרי"ז.

4. יוסף יואל ריבלין, אלקראן, תל-אביב תשמ"ז (מהדורה ראשונה: תרצ"ו).

5. *The New Testament in Syriac*, London 1962. תודתי הרבה למר אברהם בסל ממכללת בית-ברל על שהביא לפניי את המובאה הזאת.

התרגומים המאוחרים שלהלן כבר קרובים הם אליו ומשמש בהם "קוף המחט":

ג. בתרגומו של בן-שמש⁶ (עמ' 92): "והם לא יוכלו להיכנס לגן-עדן כשם שאי אפשר להשחיל גמל בקוף של מחט". ואף הוא מציין לתלמוד ולברית החדשה.

ד. אברהם שרוני הביא בערך *خياط* שבמילונו הערבי-עברי את המחצית האחרונה של הדברים, וכפתגם: *حتى يلج الجمل في سم الخياط*, ציין מראה מקום מדויק לקוראן ותרגם: "עד שייכנס הגמל בקוף המחט". בסוגריים אף פירש את כוונתו של הפתגם: "נאמר על דבר שלא יתממש לעולם"⁷.
ה. מרעי (עמ' 113) תרגם: "לא ייכנסו לגן עדן עד ייכנס הגמל בקוף המחט". ועוד הוא מבאר: "הכופר אינו יכול לזכות בגן עדן כפי שהגמל אינו יכול לחדור בקוף המחט".

אל דברי הקוראן הללו מקביל מרעי את חרוזיו של אלחריזי: "نَرَايَ / أَنُوشَ فِيلِي وَلَفَنِي / نَدِيْبِي هُوَا بَعِيْنِي رَأْشَ لَحْلَمٍ / وَلَا يَعْلَمُ لِمَعْلُوْتِ الْهَنْدِيْ / عَدِيْ يُوْكَلُ حَمُوْرٌ لِّعَلُوْتِ بَسْلَمٍ"⁸. הוא רואה בהם שיבוץ מעובד מן הקוראן, שכן לדבריו הרעיון מקביל והתבנית דומה. אך דומה שיש מקום להרהר בדבר: למה היה לו לאלחריזי להחליף גמל או פיל בחמור וכניסה במחט בעלייה בסולם? המימרה הספקנית: "אם (או) עד) יעלה חמור בסולם" הילכה בנוסחים שונים הן בעברית הן בערבית, ולא אלחריזי הוא מחדשה.⁹

4. ממשלי ערב

בספרו "משלי ערב"¹⁰ (ב, עמ' קג, מס' 1736) מביא יהודה את המימרה: "לא אפעל כדא חתא ילג אלגמל פי פים אלכיאט" (בקוראן הלשון: *سم الخياط*), ומתרגם: "לא אעשה כזאת עד אשר יפנס הגמל בקף המחט", ובשולי הדברים העיר: "בתלמוד נזכר בוא הפיל בקף המחט [...] אך ישו אמר כי נקל לגמל להכנס בקף המחט מאשר אינו מאמין יבא במלכות שמים. ז"א שבא"י היו מושלים את המשל הזה". (ייתכן שנתערבו לו ליהודה דברי

6. אהרן בן-שמש, הקראן – ספר הספרים של האשלאם², תל-אביב 1978.
7. אברהם שרוני, המילון המקיף הערבי-עברי, גבעתיים 1987, ב, עמ' 566(ב). אני מודה לעורך על תוספת מקור זה.
8. ראה יהודה אלחריזי, תחכמוני, מהדורת י" טופורובסקי, תל-אביב תשי"ב, עמ' 399.
9. ראה מילונו של בן-יהודה, הערך "חמור", עמ' 1617(א), ושם, בהערה 2, אחד מנוסחי המימרה בערבית. וראה עוד יצחק בנימין יהודה, משלי ערב, ב, ירושלים תרצ"ד, עמ' קב, מס' 1732 – הנוסח הסורי.
10. ראה בהערה הקודמת.

הקוראן בדברי הברית החדשה, שכן הקוראן מדבר בכופרים, והברית החדשה – בעשיר).

יהודה נוקט שלוש פעמים "קף המחט", ומשום שמהדורתו היא משנת תרצ"ד (1934), יש לצרף את התאריך הזה לסדר הזמנים שהציגה פישלר (עמ' 159–161) לעניין הפיכת "קופא" הארמי ל"קוף" המחט העברי.

5. גמל טעון זהב

א. במאמרו "הגמל במשלי בעלי-חיים"¹¹ מביא שמעון תודר 122 מימרות על הגמל, ובהן גם מדבריו של נחום סוקולוב שכתבם בלונדון, בשנת תרצ"ז (1937):¹² "גמל טעון זהב יכול לעבור אפילו בדרך פי מחט" (עמ' שפו, מס' 106). אגב דיונה בקוף המחט כתבה פישלר (עמ' 156): "גם קצה האחר של המחט מכונה בצורות שונות: חוד המחט, ראש המחט, פי המחט (דוגמת 'לפי חרב'), קוף המחט ועוקץ המחט".¹³ ונראה שאצל סוקולוב דווקא קצה הנקוב של המחט הוא הקרוי "פָּה", כבלשון המימרה בערבית שמביא יהודה (לעיל, סעיף 4): "פֶּם אֶלְכִיאֲטִי".

ב. המשורר יעקב פראנסיש (איטליה, המאה השבע-עשרה) כותב: "תַּחֲלָה אֶאְמִין כִּי יַעֲבֹר פִּיל בְּחַד מַחַט וְיִמָּתַח בְּחַדוֹ!"¹⁴ וכך מעירה המהדירה ומפרשת שם: "השווה בבא מציעא לח ע"ב, 'הכנס פיל לקוף המחט', וכן מתי יט כד: 'נקל לגמל לעבור בקוף המחט מבוא עשיר אל מלכות שמים'. – ויימתח בחודו ויובילו את הפיל ברווחה דרך המעבר. – כידוע, קוף המחט הוא הפישפש בשער העיר." מהשוואתה של נוח משתמע שחוד המחט הוא קופה, ותמה גדול. כמובן, אין קל מלהניח שחֹד שלפנינו מקורו בטעות סופר תמורת חֹר, אך ספק, כי ביסוד המהדורה הונח אוטוגרף של המשורר (ראה דברי נוח, עמ' 557), ומכל מקום, חֹדו – דל"ת שלו ודאי, שֶׁן החרוז יִדוֹ הולך ונחרז מראש השיר ועד סופו מאה פעמים ויותר. ואולם, ייתכן שנוכל להסיע את הקושי ממקומו אם נסמך כאן ציור לעגני אחר לבלתי אפשרי, והוא בלשונו החרפה של ר' יוסף קארו: "הדור אתם ראו תמהו והתמהו איך ממשכן

11. בתוך: מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, א, ערכו ד' נוי וי' בן-עמי, ירושלים תש"ל, עמ' שסט-שפח.

12. במראות הקשת – כתבים נבחרים, ערך ג' קרסל, ירושלים תש"ד, ספר שני, עמ' 259.

13. על חילוק בדבר פירושם של "חריר המחט" ו"עוקצה" (משנה, כלים יג, ה) ראה ערוך השלם, ג, עמ' תקד(ב)-תקה(א), הערך "חרר"; ועוד לעניין "עוקץ" (שבחודו של אתרוג) שם, ו, עמ' שיד-שטו, הערך "פטם", ועמ' שטו, הערות 5, 6.

14. כל שירי יעקב פראנסיש, מהדורת פנינה נוח, ירושלים 1969, "נגד השבתאים", עמ' 478, שורות 41–42.

נפשי'ניה] לעילוי פילא במחט'א] דלית בה קופא כדי לחלוק על חביריו" (שו"ת בית יוסף, דין מים שאין להם סוף, שאלה א, ד"ה "ומה שכתב").

6. בשו"ת הרמב"ם

החיפוש בתקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן (רמת-גן, גירסה 10, 2002) הניב ממצא מפתיע. שאלה שסייט שבשו"ת הרמב"ם¹⁵ כוללת שני עניינים שונים: הראשון – בדבר אישה שהיא בחזקת בעלה וממאנת לטבול לנידתה, והשני – על מלמדי תינוקות שמניחים מלאכתם והולכים להעיד. בעניין השני כך נכתב:

ואף על פי דאיכא דמפרשי ליה ומוקמי לה בשהיה יודע לו עדות ואיכא מאן דדחיק ומעייל גמלא בקופא דמחטא ואמר שכר בטילה הוא דשקלי ואנן לא סבירא לן כל שכן מלמדי תינוקות שבודאי שבקי מלאכת שמים ואזלי ומסהדי ומכוער הדבר בעיני.

בשינויים קלים בא לשון זה אצל הרדב"ז: "וכבר שאלו מלפני הרמב"ם ז"ל כיצא בזה וז"ל [=לשון] השאלה ואיכא דדחיק לעייל גמלא בקופא דמחטא".¹⁶ משום שהרדב"ז נמנה עם המתרגמים את שו"ת הרמב"ם מערבית לעברית ואף היה לפניו קובץ מיוחד של שו"ת הרמב"ם בערבית,¹⁷ יכולנו להניח שהלשון "מעיל גמלא בקופא דמחטא" של הרדב"ז הוא, אך בתשובה מתשובותיו של הרדב"ז עצמו נמצא "דעיילי פולא (!) בקופא דמחטא".¹⁸ (אפשר לפטור את פולא שכאן בטעות גרפית, כלומר, יו"ד שנתארכה והייתה לווי"ו. אך אפשר, שכאן רמז למימרה על בעל הפלפול שדרכו "לעשות מן פיל פול ומן פול פיל").

לדברי אברהם חיים פריימן¹⁹ השאלה שמענייננו באה בקובץ שבו "אוסף של חמשים ושלוש תשובה להרמב"ם בעברית" (ומוטב ניסוחו הזהיר של בלאו [שם, עמ' 27]: "כולן נכתבו במקורן בעברית או לפחות נשתמרו בעברית

15. ראה תשובות הרמב"ם, א-ד², מהדורת יהושע בלאו, ירושלים תשמ"ו (להלן: בלאו), ב, עמ' 645.

16. שו"ת הרדב"ז, חלק שלישי, סימן תתקמב [תקז], ד"ה "ולענין שתצא".

17. ראה מאיר בניהו, "תשובות שאלות להרמב"ם", בתוך: ספר זכרון להרב יצחק נסים, בעריכת מ' בניהו (להלן: בניהו, תשובות), ב, עמ' עט; קפה, ושם, הערות 39–44.

18. שו"ת הרדב"ז, חלק חמישי – ללשונות הרמב"ם, סימן אלף תכז [נד], ד"ה "ולענין מה ששאלתי".

19. אצל בלאו, ג, מבוא לתשובות העבריות של הרמב"ם (להלן: פריימן, מבוא), עמ' 26, ס"ק ב.

בלבד"). בראש השאלה לא נזכר שם השואל ולשון פתיחתה סתמית: "שאלה ועל דין אשה שהיא תחת בעלה". ויש לשאול מה לפנינו: האם זו לשונו של השואל עצמו, או שמא אין זו אלא לשונו של כותב מאנשי פמלייתו של הרמב"ם, שהתקינו לכדי תעודה את מכתבי השואלים שנמצאו ראויים להיכלל בקובץ תשובות הרמב"ם? אין ספק, ידיים רבות חלו בשאלות כשאלתנו, והן נתגלגלו וגלגלים שונים עד שנתקבעו כנתינתן בקובצי התשובות.²⁰ עיון במעשה הארג של לשונות השאלה מעלה את התמיהה מה גרם למי שגרס, הבקי בלשונות הבבלי, לדחוק את הפיל מפתגמו התלמודי ולנהוג אל מקומו את הגמל מן הברית החדשה או מן הקוראן?

פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן עיין בסוגיה, לבקשתי, והואיל להשיבני:²¹ מדברי השואל בעניין הממאנת לטבול האומר "ונצרכתי לשאול דבר זה מפני שכותבין בכאן בכתובות וקבלה עליה פלונית לטבול כל עת שתצטרך לנדתה ואם תסרב תצא בלא כתובה כדין התורה", מסתבר שהשאלה נכתבה במצרים, שכן זמן קצר מאוד לאחר שתקנת הרמב"ם מחודש סיוון 1176 בדבר "טבילת נידה במי המקווה"²² קיבלה תוקף, כבר היא הייתה לתנאי מתנאי הכתובות שנהגו במצרים,²³ ומשום שחליפת מכתבים בעברית בין הרמב"ם לשואליו אופיינית לכותבים שמוצאם מאירופה הנוצרית, יש להניח שמשם גם השואל שלפנינו.

דבריו אלו של פרידמן יפים לשניים מן המתכתבים עם הרמב"ם הידועים לנו בשמותיהם, והם ר' פינחס ברי' משולם הדיין ור' אנטולי ברי' יוסף הדיין, יהודים צרפתים מחכמי פרובאנס שהיגרו למצרים בחיי הרמב"ם, התיישבו באלכסנדריה, ומשום שלא ידעו ערבית על בורייה, חליפת המכתבים בינם לבין הרמב"ם נעשתה בעברית.²⁴

20. ראה ש"ד גויטיין, "תשובות חדשות בכתב-ידו של הרמב"ם", תרביץ כח (תשי"ט), עמ' 193–194; בניהו, תשובות, עמ' קעז–קפא.

21. בשיחה בעל-פה. פרופ' פרידמן אף הפנה אותי אל מאמריו בעניין, ואני אסירת תודה לו גם על כך.

22. ראה בלאו, ב, סימן רמב, עמ' 434–444.

23. וראה דברי הרמב"ם בתשובתו על העניין הראשון שבשאלתנו: "ואלו הנשים שכותבין להם תנאי זה בכתובתן" (בלאו, ב, עמ' 646).

24. ראה פריימן, מבוא, עמ' 42, ס"ק ב; עמ' 45, ס"ק ח; עמ' 47. וראה מ"ע פרידמן, "שני כתבים מימוניים – מכתב מאת הרמב"ם אל ר' שמואל החכם ואיגרת ברכה אל הרמב"ם לרגל נישואיו", בתוך: מאה שערים – עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, נספח א: "לשונו העברית של המכתב לר' שמואל החכם", עמ' 211–213.

הניסיון לשייך את שאלתנו לאחד משני הכותבים הללו, לפחות מצד סגנון כתיבתה, על ידי סריקה בתקליטור פרויקט השו"ת, לא צלח בידי. בחינת מילותיה ולשונויותיה – מתוך השוואה לשו"ת הרמב"ם כולן, העלתה ממצאים קלושים בלבד, ולא היה בהם כדי חריצת דין שיוכה. על כן לא נותר לי אלא לשער בעניין כותב הפתגם: (א) בזיכרונו של השואל נחו דברי הברית החדשה שהכירם מחבל ארץ מולדתו, פרובאנס, והם שגרמו לו שיחליף **פילא** ב**גמלא**. ייתכן שבאותם ימים הילך בצרפת הפתגם מן הברית החדשה עדיין בלשון הלטינית, מכוח השפעת הכנסייה, ואם כן לפנינו הפך מעשהו של ר' שם-טוב אבן-שפרוט, שכדברי אשכנזי לקח את הפתגם מן האוונגליון אלא שהחליף את הגמל בפיל בהשפעת הפתגם התלמודי; (ב) במקום מושבו החדש של השואל, מצרים, בסביבתו הערבית, הילך הפתגם שמן הקוראן והוא שגרם לחילוף, שכן גם מי שאין הערבית שגורה על לשונו אפשר שידע פתגמים מהלכים.

ומשום ששערי השערה לא ננעלו אפשר להוסיף ולשער: (ג) "עיוול הגמל" שבעיונו מתווסף על דברי יהודה (לעיל, סעיף 4): "ז"א שבא"י היו מושלים את המשל הזה", ואפשר שבבואת החילוק שבין בבל, שבארמית שלה מעיילים פיל, לבין ארץ-ישראל, שבארמית (הגלילית?) שלה מעיילים גמל, משתקפת בשאלתנו הבאה ממצרים, שבקרב תושביה היהודים נשתמרו מסורות ומנהגים של ארץ-ישראל; (ד) לפנינו מעשה ידיו של מעתיק מן המעתיקים, שהכיר את הפתגם מן הברית החדשה או מן הקוראן, והוא שברהיטות מלאכת ההעתקה שלו החליף פ"א ויו"ד של "פילא" בגימ"ל ומ"ם של "גמלא" (גם אם אין דמיון גרפי ביניהן); (ה) השאלה נכתבה במקורה ערבית ובה הפתגם כנוסחו בקוראן, והמתרגם לעברית הוא שהשיבו אל חיק ארמית התלמוד, אך תשובתו לא הייתה שלמה, וה**גמל** הוא עד דומם למקור שבערבית.

דוגמה להרקת הפתגם שבעיונו מלשון ללשון נמצאה לנו במילון דו-לשוני בן זמננו, והוא מילון מגידו החדש, עברי-אנגלי ואנגלי-עברי, שבעריכת ראובן סיוון ואברהם א' לבנסטון. נוסחי הפתגם נדפסו זה מול זה, הן בערך "מחט" והן בערך *needle*. בדמותו העברית של הפתגם בא הפיל כבתלמוד: "לעייל פילא בקופא דמחטא", שעה שבדמותו האנגלית בא הגמל כבברית החדשה:

to push a camel through the eye of a needle

לסיכום: מידי השערות לא יצאנו, ואין לנו אלא מה שעניינו ראוות בשו"ת הרמב"ם ובשו"ת הרדב"ז: "ומעייל (לעייל) גמלא בקופא דמחטא".